

Віра Явір

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України***ІНТЕГРАЦІЙНО-ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У МОЛДОВІ****Vera Yavir. Integration and dezintegration processes in Moldova.**

Moldova had to deal with the disintegration-integration challenges from the very beginning of the formation of an independent state unlike Ukraine, which at the early stages of independence did not recognize the urgency of ethnonational problems at the state level, did not pay attention to ethnopolitical threats. Issues of ethnopolitical integration and disintegration are among the most important in the field of ethnopolitical security and ethnonational policy of this multiethnic state with very complicated ethnopolitical heritage. Ukraine did not take advantage of the ethnopolitical experience of Georgia and Moldova in the past, now all three post-Soviet states (Ukraine, Moldova and Georgia) are at the post-desintegration stage of development, which means the presence of self-proclaimed republics in their territorial composition, the settlement of armed ethnopolitical conflicts and the policy of reintegration of the occupied territories.

In fact Moldova's disintegration began before the formation of an independent state in the course of the collapse of the USSR. Its cause was the Transnistrian ethnopolitical conflict, which is considered one of the most controversial in the post-Soviet space, although the ethnic factor did not play a decisive role in it. In the late 1980s, the nationalist movement for the restoration of the state gained popularity in the Moldavian Soviet Socialist Republic. The Moldovan elite tried to build the state around the formation of the national-linguistic identity of its citizens. An important element in the restoration of Moldavian identity was the political course of ethnopolitical, ethnolinguistic integration of Moldova with ethnic, linguistic and historically close country - Romania. This triggered the separation of Transnistria.

The Transnistrian conflict has been under regulation for more than 25 years, but the prospects for restoring the territorial integrity of Moldova and the Transnistria reintegration are very small. During numerous talks with Russia, Ukraine and the OSCE, it was not possible to reach agreement on the status of Transnistria. The Moldovan leadership refused to conduct direct talks with leaders of the unrecognized republic, stressing that it is necessary to negotiate with Russia, which writes the script of the negotiation process and manipulates leaders of self-proclaimed state.

The regulation of the Transnistrian conflict was significantly hampered by the integration trends between Moldova and Romania, which did not lead to the ethnopolitical integration of both states, but became a hindrance to the reintegration of Transnistria into Moldova. Moldova balances between an association with Romania and an orientation towards Russia, depending on which political forces - pro-Russian or pro-Romanian gained power in the state. Ethnopolitical integration with Romania meant a loss of statehood and a lasting loss of hope in resolving the Transnistria conflict by returning the territory of an unrecognized republic to Moldova.

Moldova is an example of an unstable post-Soviet state, an ethno-political system that contains many ethnic and territorial contradictions, are dependent on foreign policy players, in which disintegration-integration processes balance each other, preventing the state from advancing in any direction of integration/disintegration. The political course on the ethnopolitical integration of Moldova with Romania hinders the resolution of the Transnistrian conflict, the reintegration of the territories of an unrecognized republic into Moldova and threatens further disintegration - the secession of Gagauzia. Therefore, this post-Soviet state, full of internal contradictions, has not succeeded in any direction - both integration with Romania and overcoming the consequences of disintegration. But, despite the fact that Moldova did not restore territorial integrity, it retained statehood and sovereignty.

Keywords: ethnopolitical disintegration, ethnopolitical integration, Transnistria, ethnopolitical conflict.

На відміну від України, яка на ранніх етапах незалежності на державному рівні не визнавала гостроти етнонаціональних проблем, не надавала першочергового значення етнополітичним загрозам, Молдові довелося мати справу з дезінтеграційно-інтеграційними викликами від самого початку формування незалежної держави. Питання етнополітичної інтеграції та дезінтеграції є одними з найважливіших зі сфери етнополітичної безпеки та етнонаціональної політики цієї поліетнічної держави зі складною етнополітичною спадщиною. Україна свого часу не скористалася етнополітичним досвідом Грузії та Молдови, тепер усі три пострадянські держави (Україна, Молдова та Грузія) перебувають на постдезінтеграційному етапі розвитку, який характеризують наявність самопроголошених республік у територіальному складі, врегулювання збройних етнополітичних конфліктів та політика реінтеграції окупованих територій.

Придністровську проблематику аналізують М. Балмаседа, М. Бобіск, В. Бузало, К. Бусчер, С. Волф, Ш. Гарнетт, В. Георгіу, Е. Дан, А. Девятков, М. Дмитрієнко, Д. Забарах, М. Капітоненко, Н. Кожокару, К. Клаус, В. Колосов, Р. Косто, Р. Лебенсон, А. Малгін, О. Натої, М. Плаксенко, Н. Попеску, О. Процюк, С. Ропер, А. Санчес, К. Сіуреа, О. Сіобану, Ж. Схинн, М. Спіннер, Г. Тоал, Ж. Толструб. Однак дослідники зосереджуються окремо на інтеграційних або дезінтеграційних процесах, не досліджуючи їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. Тому метою статті є комплексне дослідження інтеграційно-дезінтеграційних процесів у Молдові з огляду на їх взаємне стримування і врівноважування.

Фактично дезінтеграція Молдови розпочалася ще до утворення незалежної держави в ході розпаду СРСР. Її причиною став Придністровський етнополітичний конфлікт, який вважається одним із найбільш суперечливих на пострадянському просторі, хоча етнічний фактор не відігравав у ньому вирішальної ролі.

Наприкінці 1980-х років у Молдавській СРСР набув популярності націоналістичний рух за відновлення держави. Молдовська еліта намагалася побудувати державу навколо формування національно-мовної ідентичності її громадян. Важливим елементом відновлення молдовської ідентичності став політичний курс на етнополітичну, етнолінгвістичну інтеграцію Молдови із етнічно, мовно та історично близькою Румунією. Тоді ж з'явився уніоністський рух, метою якого є приєднання Молдови до Румунії. Уніоністи закликали молдован відмовлятися від радянської ідентичності на користь румунської. Більша частина молдовської еліти стояла на поміркованих позиціях запозичення та утвердження елементів румунської ідентичності – мови, культури, які були потрібні, щоб національно відмежуватися від радянської спадщини та легітимізувати претензії на створення власної держави.

З теорії етнополітології відомо, що під час формування національної ідентичності, етноспільноті необхідно максимально дистанціюватися від держави, зі складу якої вона виходить. Якщо їй бракує національно-культурних ідентитетів, їй доводиться привласнювати чужі – історію, культуру, мову. Так сталося з Молдовою під час дезінтеграції СРСР – молдовська інтелігенція в журналі «Ністру» оприлюднила програму, в якій вимагала визнати тотожність молдовської та румунської мов та перевести молдовську мову на латинську графіку. В 1989 р. Верховна Рада МРСР ухвалила Закон «Про функціонування мов», який діє дотепер і за яким державною мовою в Молдавській РСР ставала, по суті, румунська мова – молдовська, яка функціонує на основі латинської графіки [1]. Тож приводом для конфлікту та головним рушієм мобілізації суспільної підтримки в Придністров'ї стало мовне питання.

У відповідь на мовні ініціативи Кишинєва в найбільших містах Придністров'я прокотилася хвиля протестів – у Тирасполі, Бендерах, Рибниці. Поліетнічне населення Придністров'я не мало наміру переходити на румунську мову. Тому політичні сили, що його представляли, звернулися до Президії Верховної Ради МРСР з закликом прийняти закон про функціонування в республіці двох державних мов – молдовської та російської. Вчені зауважують, що в цей період у Молдові та Придністров'ї відбулася консолідація двох різних політичних еліт: з одного боку, консервативної придністровської, орієнтованої на збереження СРСР та економічних зв'язків із Росією та Україною; з іншого – націоналістичної молдовської, що прагнула незалежності Молдови та зближення її з Румунією [2, с. 447].

У 1989-1990 роках в Придністров'ї було проведено референдум щодо створення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Зближення Молдови з Румунією суттєво заважало збереженню контролю над Придністров'ям та пошуку спільної мови з регіоном, який відокремлювався. Праві політичні сили Молдови вимагали перейменувати Молдову на Румунську Республіку Молдова. Верховна Рада Молдови навіть визнала незаконним створення МРСР в 1940 р. та деокупацію Бессарабії і Північної Буковини, затвердивши Висновок спеціальної комісії щодо Пакту Молотова-Рібентропа. У 1991 р. було прийнято Декларацію про незалежність Молдови, якою Закон від 02 серпня 1940 р. «Про утворення Союзної Молдавської РСР» проголошувався таким, що не має юридичної сили. Тирасполь на це відповів, що якщо МРСР була створена незаконно, то Лівобережжя також було незаконно в неї включено.

Вирішальну роль у відокремленні Придністров'я відіграв військовий чинник – на території регіону дислокувалася добре оснащена 14 гвардійська армія Збройних сил СРСР, яка згодом перейшла під юрисдикцію Російської Федерації. Спочатку її військовослужбовці зберігали нейтралітет у Придністровському конфлікті, але згодом перейшли на бік ПМР. Найбільш масштабною битвою збройної фази Придністровського конфлікту вважається бій за Бендери, який точився кілька днів 19-21 червня 1992 р. і в ході якої загинуло 600 осіб. Поразка змусила Кишинєв відмовитися від силового варіанту на користь мирного врегулювання конфлікту. 21 липня 1992 р. між Молдовою та Росією, яка виступила на боці самопроголошеної республіки, було підписано «Угоду про принципи мирного врегулювання озброєного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова» [3]. Сторони погодилися на двосторонні заходи з відведення збройних формувань за лінію протистояння, створення буферної зони та розміщення спеціальної комісії в м. Бендери. Підписанти визнали територіальну цілісність Молдови та право Придністров'я самостійно вирішувати власну долю у випадку зміни державного статусу Молдови. Цим пунктом прогнозувалася ймовірність інтеграції Молдови до Румунії, дуже популярної в Молдові на першому етапі державотворення.

Ретроспективно позитивно оцінюючи цей документ, який дав змогу покласти край збройним зіткненням і кровопролиттю на берегах Дністра, в уряді Молдови з жалем констатують, що «Росія так і не виконала взяті на себе зобов'язання з виведення з Придністровського регіону російських військ і озброєння». Підкреслюється також, що «з часом російська миротворча місія на Дністрі стала, де-факто, інструментом консервації

замороженого Придністровського конфлікту, про що свідчить і неодноразова участь російських миротворців у спільних з військовослужбовцями сепаратистського регіону військових навчаннях, які регулярно проводяться на території Придністровського регіону» [4]. У 2017 р. парламент Молдови зажадав від Росії вивести її війська з території Придністров'я, прийнявши відповідну декларацію. У документі зазначається, що дислокація на території країни російських військ, а також значної кількості зброї та боєприпасів з Російської Федерації, є постійною загрозою для суверенітету, цілісності і незалежності Республіки Молдова. Однак Росія цю вимогу проігнорувала.

Урегулювання Придністровського конфлікту триває вже понад 25 років, проте перспективи відновлення територіальної цілісності Молдови та реінтеграції Придністров'я дуже незначні. В ході численних переговорів за посередництвом Росії, України й ОБСЄ досягти згоди щодо статусу Придністров'я не вдалося. Керівництво Молдови відмовилося вести прямі переговори з лідерами невизнаної республіки, наголошуючи на тому, що домовлятися потрібно з Росією, яка пише сценарій переговорного процесу та маніпулює лідерами самопроголошеного утворення.

Позиція Росії в переговорному процесі була безкомпромісною і зводилася до того, щоб зберегти контроль над Придністров'ям і за певних умов навіть розширити його на Молдову. Так, Росія намагалася проштовхнути сценарій реінтеграції Придністров'я до складу Молдови шляхом федералізації останньої. Зокрема, за «планом Козака» 2003 р. Молдові пропонували змінити Конституцію у напрямку формування «асиметричної федерації», в якій ПМР і Гагаузія отримали б особливий статус і можливість блокувати законопроекти, невідповідні для автономій та небажані для Росії. Надання Придністров'ю права вето в федерації дало б Росії можливість контролювати внутрішній та зовнішній курс держави, а отже, зберегти свою присутність у регіоні. Згідно з «планом Козака» Молдова зобов'язувалася дотримуватися нейтралітету і демобілізувати армію, але при цьому надати Росії право на розміщення російських військ на території Придністров'я терміном на 20 років як гаранту врегулювання конфлікту. Мета федералізації полягала в тому, щоб проросійські сили зберегли вплив або принаймні отримали блокувальний пакет акцій щодо політики країни стосовно всього спектру питань – від реформ до зовнішньої чи оборонної політики, – зауважує А. Санчес [5, с. 154]. Не дивно, що Молдова відмовилася від такого варіанту федералізації задля врегулювання Придністровського конфлікту.

Експерти зауважують, що оскільки «Угода про принципи мирного врегулювання озброєного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова» підписувалася в Москві російським Президентом, це вказує на Росію як сторону Придністровського конфлікту. Але згодом Москва поступово «перетворилася зі сторони конфлікту в статус начебто нейтрального гаранта», – наголошує Н. Беліцер [6]. Така позиція була обрана для просування Придністров'я як легітимного державного утворення, яке має стати повноправною стороною переговорів. Відтак урегулювання Придністровського конфлікту перейшло в формат 5+2, в якому сторонами конфлікту було визначено Молдову та Придністровську Молдовську Республіку, посередниками – Росію, Україну та ОБСЄ і спостерігачами – ЄС та США. Експерти радять не допустити застосування цього сценарію до інтеграції України.

Євросоюз наполягав на тому, що «Придністровський конфлікт може бути врегульований відносно легко», порівняно з аналогічними замороженими конфліктами на пострадянському просторі. Насамперед тому, що роль етнічного чинника в ньому мінімальна [7, с. 138]. Натомість західні вчені дотримувалися іншої точки зору на врегулювання Придністровського конфлікту та інтеграцію Молдови. В. Георгіу, О. Натой та Н. Попеску прогнозували, що Молдова не зможе самотужки протистояти російським інтересам, які підживлюють та заморожують Придністровський конфлікт. Тому вчені назвали недоцільним пошук успішного та життєздатного врегулювання конфлікту за збереження незаконної російської присутності в Молдові без висунення прямої умови демонтажу тоталітарного режиму в Придністров'ї [8, с. 20]. Дослідники переконані, що нові можливості для врегулювання етнополітичного конфлікту можуть виникнути лише у випадку нової конфігурації інтересів, пов'язаних із Придністровським конфліктом та державністю Молдови.

Переговори щодо врегулювання Придністровського конфлікту неодноразово припинялися і відновлювалися після кількарічних перерв. Наразі експерти оцінюють їх перспективи доволі песимістично. Г. Шелест зазначає, що через багаторічне замороження конфлікту сторони перебувають на максимально віддалених позиціях і не готові до компромісів чи пошуку рішення [9]. Тому переговори відбуваються скоріше щодо технічних речей – наприклад, визнання номерних знаків чи освітніх дипломів, ніж щодо суті врегулювання конфлікту. Однак головною перешкодою у врегулюванні Придністровського конфлікту залишається зовнішній чинник – участь та вплив Росії – геополітичного гравця, не зацікавленого втрачати контроль у регіоні внаслідок реінтеграції Придністров'я до складу Молдови. К. Вітман констатує, що Росія навіює Придністров'ю наявність об'єктивних перешкод до возз'єднання. Мовляв, за більш, ніж 20 років

фактичної незалежності в ПМР і Молдові встигли скласти дві самостійні економіки і соціально-політичні системи, а також незалежні еліти з найчастіше протилежними інтересами, які жодна зі сторін уже не може ігнорувати [10, с. 627]. Політика Російської Федерації у всіх підтримуваних і субсидованих невизнаних пострадянських республіках дуже схожа. Як в Абхазії та Південній Осетії, так і в Придністров'ї діє подвійне громадянство і більшість населення мають ще й російські паспорти.

У 2007 р. в Придністров'ї відбувся референдум, який підтвердив чинний політичний курс – дистанціювання від Молдови з одночасним зближенням з Росією. Учасники референдуму обирали між двома перспективами: 1) курсом на незалежність Придністровської Молдавської Республіки і вільне приєднання її в подальшому до Російської Федерації; 2) можливістю відмовитися від незалежності Придністровської Молдавської Республіки і входження в подальшому до складу Республіки Молдова. У експертів виникли запитання, чому незалежність прирівнювалася до російського напряму інтеграції самопроголошеного державного утворення [11, с. 253]. Однак цей політичний курс підтримали близько 92% учасників референдуму.

Врегулюванню Придністровського конфлікту суттєво заважали інтеграційні, доцентрові тенденції між Молдовою та Румунією, які не призвели до етнополітичної інтеграції обох держав, а стали на заваді реінтеграції Придністров'я до складу Молдови. Політичні еліти Молдови в 1990-х роках схилилися до інтеграції в Європейський Союз шляхом возз'єднання з Румунією. Праві партії Молдови поширювали в суспільстві уніоністські настрої – своєю політичною діяльністю вони заперечували існування молдовської нації та молдовської мови, дискредитували молдовську історію, стверджуючи, що Молдова – невід'ємна частина Румунії. Уніоністська політика та її толерування на державному рівні призвели до явища «демолдовенізації», тобто заперечення молдовської державності. Вперше на офіційному рівні цю проблему було визнано в Концепції державної національної політики Республіки Молдова 2003 р. [12].

Румунія також заохочувала інтеграційні процеси між обома державами [13, с. 85]. Було спрощено процедуру надання румунського громадянства молдованам, які охоче нею скористалися для отримання права вільного в'їзду та працевлаштування в Євросоюзі. Румунія також спонукала молодь до здобуття вищої освіти в Румунії, щоб сформувати прошарок молдовської політичної, наукової еліти, орієнтованої на європейську Румунію, а не на пострадянську Молдову. Особливо активним прихильником інтеграції Румунії та Молдови був румунський президент Т. Бесеску (2004-2014), який просував ідею етнополітичної єдності в Румунії, Молдові, а також на рівні ЄС. Зокрема, виступаючи на засіданні Європарламенту, політик заявляв, що населення Румунії і Молдови має однакову історію, культуру, традиції, говорить однією мовою і має спільні з європейськими устремління. Праві політичні сили Румунії відмовляють Молдові у окремій ідентичності, історії, мові та навіть державності, привласнюючи її територію проектом Великої Румунії, суть якого полягає в збиранні, інтеграції всіх румунських земель. Зокрема, Т. Бесеску заявляв, що «ми (спільно румуни та молдовани) повинні думати про те, що рано чи пізно ми осушимо ріку Прут для того, щоб всі румуни знову були разом» [14].

Молдова тим часом балансувала між об'єднанням з Румунією та орієнтацією на Росію, залежно від того, які політичні сили – проросійські чи прорумунські – приходили до влади. Етнополітична інтеграція з Румунією означала втрату державності та остаточну втрату надії на вирішення Придністровського конфлікту шляхом повернення території невизнаної республіки до складу Молдови. Дезінтеграційноінтеграційні процеси в Молдові врівноважували одне одного і не давали країні можливість рухатися в якомусь одному напрямку.

Головною перешкодою для об'єднання Румунії та Молдови є небажання молдован втрачати власну державу, а також відмовлятися від реінтеграції Придністров'я, що неминуче у випадку входження до складу Румунії. Остання ж не претендує на Придністров'я, оскільки молдовське населення не становить більшість у регіоні, який повністю перебуває під геополітичним впливом Росії. Як наголосив Т. Бесеску, «Румунія має пам'ятати, що до 1940 року її кордон проходив по Дністру. Якщо Бухарест і Кишинів домовляться про об'єднання, то питання з Придністров'ям буде предметом переговорів з РФ і Україною». А. Язькова підтверджує, що для Румунії Придністров'я не має першочергового значення, оскільки не входило до складу історичної Молдови [15, с.117].

Аналізуючи дезінтеграційно-інтеграційні процеси в Молдові, не слід обмежуватися лише проблемою Придністров'я, позаяк відцентрові тенденції характерні також для Гагаузії. І вони також інтенсифікуються у випадку актуалізації етнополітичної інтеграції Молдови та Румунії. Гагаузія є автономним територіальним утворенням на Півдні Молдови, в якому 82% населення становлять етнічні гагаузи. В 1990-х роках у ході дезінтеграції СРСР була проголошена Гагаузька Автономна Радянська Соціалістична Республіка, згодом просто Республіка Гагаузія або гагаузькою мовою – Гагауз Єрі. Однак Молдові вдалося вмовити регіон залишитися у складі держави шляхом надання йому особливого автономного статусу. У 1994 р. на референдумі

населення Гагаузії відмовилося від незалежності, зробивши вибір на користь автономії, а парламент Молдови прийняв Закон про особливий правовий статус Гагаузії (Гагауз Єрі), яким регіон з компактним проживанням гагаузів набував права територіальної автономії у складі Молдови.

У Гагаузії досить сильні проросійські настрої, які підігривають ідею створення власної республіки кожного разу під час актуалізації питання інтеграції Молдови та Румунії. Російська Федерація використовує цей регіон, як і Придністров'я, для того, щоб контролювати зовнішню та внутрішню політику Молдови. Гагаузія щоразу погрожує, що вийде зі складу Молдови у випадку приєднання останньої до Румунії, посиляючись на те, що її етнічна територія Бурджак ніколи не входила до складу Молдови, а була окремою державою, яка межувала з Молдовою. Для України це питання актуальне тому, що етнічна територія Бурджак знаходиться також у складі Одеської області. В 2015 р. за підтримки російських спецслужб було здійснено спробу проголосити Бессарабську Республіку Бурджак у складі кількох районів Одеської області та Гагаузії, яку заблокували українські правоохоронні органи [16]. Раніше у 2014 р. в Гагаузії було проведено незаконний референдум, який безуспішно намагався заблокувати Кишинів і на якому понад 96% населення підтримали право Гагаузії «на зовнішнє самовизначення у випадку зміни статусу республіки Молдова як незалежної держави» та вступ Молдови до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану. Таким чином Гагаузія є потенційним джерелом подальшої дезінтеграції Молдови у випадку її інтеграції до Румунії.

Отже, Молдова є прикладом нестабільної пострадянської держави – етнополітичної системи, яка містить безліч етнічних, територіальних суперечностей, залежна від зовнішньополітичних гравців, у якій дезінтеграційно-інтеграційні процеси врівноважують один одного, не даючи змогу державі просуватися в жодному з напрямків інтеграції/дезінтеграції. Політичний курс на етнополітичну інтеграцію Молдови з Румунією перешкоджає вирішенню Придністровського конфлікту, реінтеграції територій невизнаної республіки до складу Молдови та загрожує подальшою дезінтеграцією – сецесією Гагаузії. Тому ця пострадянська держава, сповнена внутрішніх суперечностей, не досягла успіху в жодному напрямку – як інтеграції з Румунією, так і подолання наслідків дезінтеграції. Але, незважаючи на те, що Молдова не відновила територіальної цілісності, вона зберегла державність і суверенітет.

1. О функционировании языков на территории Республики Молдова: Закон МССР от 01.09.1989 г. № 3465-XI (у редакции от 29.05.2003 г. № 206-XV, 07.04.2011 г. № 65, 17.07.2014 г. № 153). URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3281 (дата звернення: 23.05.2018).
2. Balmaceda M. Privatization and elite defection in de facto states: The case of Transnistria, 1991–2012. *Communist and Post-Communist Studies*. 2013. Vol. 46. № 4. P. 445–454.
3. Agreement on the Principles for a Peaceful Settlement of the Armed Conflict in the Dniester Region of the Republic of Moldova. *UN Peace Agreements*. URL: <https://peacemaker.un.org/moldova-peacefullsettlementdnestr92> (дата звернення: 23.05.2018).
4. Конфлікт у Придністров'ї: Молдова констатує, що Росія не виконала зобов'язання. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2275642-na-odesini-negoda-dodala-roboti-ratuvalnikam.html> (дата звернення: 23.05.2018).
5. Sanchez A. The «Frozen» Southeast: How the Moldova-Transnistria Question has Become a European Geo-Security Issue. *The Journal of Slavic Military Studies*. 2009. Vol. 22. № 2. P. 153–176.
6. Придністров'я: 10 уроків для України. *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/prydnistrovia-10-urokiv-dliaukrainy> (дата звернення: 24.05.2018).
7. Tudoroiu T. The European Union, Russia, and the Future of the Transnistrian Frozen Conflict. *East European Politics and Societies: and Cultures*. 2012. Vol. 26. № 11. P. 135–145.
8. Gheorghiu V., Nantoi O., Popescu N. External Factors in the Transnistria Conflict Settlement: a Role for the European Union. *Journal of Foreign Policy of Moldova*. 2004. № 3. P. 17–29.
9. Придністров'я: 10 уроків для України. *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/prydnistrovia-10-urokiv-dliaukrainy> (дата звернення: 24.05.2018).
10. Вітман К. М. Невизнані держави пострадянського та постсоціалістичного простору: шлях до міжнародного визнання. *Держава і право: зб. наук. праць*. 2011. № 53. С. 625–631.
11. Kennedy R. Moldova: Arena of International Influences. *East European Politics*. 2013. Vol. 29. № 2. P. 253–254.
12. Об утверждении Концепции национальной политики Республики Молдова: Закон № 546 от 19.12.2003 г. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=312846&lang=2> (дата звернення: 25.05.2018).
13. Кульчицький С. Румунія і Молдова: дві країни, одна нація. *Регіональна історія України*. 2013. Вип. 7. С. 85–102.
14. Молдавский политолог: заявления президента Румынии провоцируют национальную нетерпимость в Молдавии. URL: <http://www.regnum.ru/news/989871.html> (дата звернення: 25.05.2018)..
15. Язькова А. Румыния – Молдова: вместе или порознь? *Международные процессы*. 2007. № 1. С. 115–121.
16. В Одесской области сепаратисты объявили о воссоздании Бессарабской Республики «Буджак» *Багнет*. URL: <http://www.bagnet.org/news/odessa/268429> (дата звернення: 25.05.2018).